

הערות על "יהודים ומילים" ותשובת עמוס עוז

רפאל בן-שושן כתב לעמוס עוז "הערות" בעקבות קריאת יהודים ומילים, מאת עמוס עוז ופניה עוז-זלצברגר (הוצאת "כתר"; מאנגלית: ברוריה בן-ברוך). אנו מביאים כאן את הערותיו של בן-שושן ואת תשובותיו של עמוס עוז להן.

רפאל בן-שושן

לעמוס עוז השלום והברכה, אני, הקטן, כפי שהיו אבותינו מתחילים את מכתביהם, אהבתי עד מאוד את "יהודים ומילים" וגם אם איני מסכים עם מחציתה (השנייה) של התזה המרכזית אני חותם בשתי ידיים על חלקה הראשון. היהדות חיה בזכות ספרותה, זו התזה הראשונה, ויהדות זו אינה זקוקה שיועמס על גבה כל משמעות "דתית" כדי להבטיח את המשכייתה, זו התזה השנייה. הספר מתורגם מאנגלית. משמע שקהל היעד שלו (במקורו) הם אנשים בעלי קרבה ליהדות/יהודים (יהודים וגויים) אך בעלי מגמה ליברלית, כמקובל היום בארצות-הברית. מגמה זו דוחה כל גישה או דעה שאין לה יתדות יציבים באמפיריציזם הרציונלי.

רפאל בן-שושן (רפא) הוא יו"ר תנועת עווד, יו"ר ועדת התיאום של ארגוני יוצאי מרוקו בישראל, ומנכ"ל חברת ההייטק "ספרת בע"מ"; בעבר, יועץ לשר העבודה והרווחה, ד"ר ישראל כץ ז"ל.

מדוד שלי שמעתי, לפני 40 שנה (באיחור רב), את הביטוי "אנחנו מצווים". הביטוי הוזכר בשיחה שהתגלגלה על ישראל ואומות העולם. ממה שהבנתי מהספר, אתה מקבל את ה"אנחנו" ודוחה ה"מצווים". לו הייתי שואל את דודי מי הם ה"אנחנו" אני מניח שהיה חוכך בדעתו. השאלה לא הייתה מובנת לו, ואחרי שהות קצרה היה עונה לי: "אנחנו, המקבלים עלינו את הציווי". והנה קם דור המאמץ לחיקו את "אנחנו" ומתרחק כמצרעת מ"מצווים".

מילים המרחפות באלגנטיות של באלט

הטיעון שלך שהמילים היו, והן, האִינְטֶרְאָנְט של היהודים, מילים שקיבלו ביטוי בעל פה, בחריטה על אבן, בכתיבה על גיליונות, על פפירוס, בנייר או מסך של מחשב, וכולן מחוברות בחוטים גנאלוגיים לתנ"ך. תנ"ך זה, שלך, הוא אוסף של ציורים מבריקים, משכמם ומעלה, בצורת מילים, אך שלא כמילים, הדיבר שלהם לא נשמע. מילים שכוח הכבידה ניטל מהן והן מרחפות להן באלגנטיות של באלט או בכוראוגרפיה אלימה של ג'רום רובינס. ניתן למחוק מתוך תנ"ך זה דפים ופרקים שלמים. וכך, הוא יישאר נקי מכל כוונה, ייעוד, מגמה ודרישה.

כהשלמה לטיעון שלך ברצוני להדגיש שלא המילים באשר הן הבטיחו את כוח ההתמדה של היהדות, אלא איכותם של הטקסטים התנ"כיים וכל צאצאיהם, בעיקר בעברית, אך לא רק. אי אפשר לטעון שבברית החדשה מצויה איכות ספרותית משמעותית, למעט הדרשה על ההר, שיש בה מבנה מעניין ותוכן מרגש. מעבר לזה, האיגרות של היהודי פאולוס יש בהן כתיבה מעוצבת יפה, מחשבה עמוקה ואידאולוגיה דתית שאנו, היהודים ילדי התלמוד, בזים לה. האיכות הספרותית נמצאה בתנ"ך, ולכן, ניסיונו של מרקיון להחרים התנ"ך – כשל. לא היה בנמצא תחליף ל"השומר אחי אנוכי", או ל"כאשר אבדתי אבדתי", או "ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה", או "כי אל אשר תלכי אלך ובאשר תליני אלין". מבלי לשכוח "חסידה ברושים ביתה" והילדה שנולדה מהחסידה "רשם הרוח על שמלתה".

בנוסף, משמעותו של הכתוב התנ"כי הוא בשכבות האין־סופיות שיש בו. הפוך והפוך בה. לשמע הפסוק "כִּי־אֵיךְ אֶעֱלֶה אֶל־אָבִי, וְהִנֵּעַר אֵינָנוּ אֶתִּי" – לא דברי יהודה אני שומע אלא יחד אתו דבר העורך התנ"כי, והאגדות של התלמוד, והפירושים של ראב"ע, רש"י, רד"ק, רמב"ן, רשר"ש, ספורנו, אור החיים...

כל הקולות מדברים יחד, כפי שאתה מזכיר בקונטקסט אחר. גם את נקמת אבשלום (הבזויה) וגם של האח שראה את אחיו עולה בעשן המשרפות. כולם מצטופפים והטקסט, מפסוק צנוע, הופך להר עצום ממדים. קורא עם אמפטיה מתמלא ביראת כבוד – היא היא יראת השמים של היהודים. בהתחלת הספר, כהצהרת כוונות, אני מניח, מובאות המילים הבאות: "טקסטים אלה, לא דת ישראל, הם שערי הכניסה... שלנו אל העולם... התנ"ך הוא יצירה אנושית נפלאה, אנושית ותו לא", ולחיזוק מצוטט ס. יזהר: "החילוניות היא הבנה בלתי דתית (של העולם)... שלם בחירותך כדי לקבל שלוה".

"שלוה וחרדה"

לפי הכתוב, טקסטים יהודיים, והתנ"ך בראשם, נפרדים הם (או ניתנים להפרדה) מדת ישראל. אך מהי דת ישראל אם לא טקסטים אלה? כנראה שהכוונה ש"אנו החילוניים איננו מקיימים מצוות, וזהותנו העברית אינה זקוקה לתלבושת זו". מהדפים הראשונים ניתן גט למסורת ישראל וכל התייחסות ל"שמרת החוקים והמשפטים", הלייט-מוטיב התנ"כי, נדחית כחסרת כל ערך לחיי היהודי בן זמננו. הטעמה לכך ניתנת בהצהרה החגיגית "יצירה אנושית ותו לא". וכי לא יד אדם כתבה הטקסטים התנ"כיים? לא בני אדם קידשו את 24 הספרים של התנ"ך? בני אדם קיבלו על עצמם את הציוויים ובני אדם, חז"ל, קבעו את ההלכות והודיעו לקהל ישראל שזוהי עבודת ה'. לא חגיגות שומע אנוכי אלא אידאולוגיה. באשר לאמירה האומללה של ס. יזהר "שלם בחירותך כדי לקבל שלוה", אצטט משפט מיהודים ומילים: "העולם המודרני אימץ מאפיינים יהודיים... החרדה הקיומית". אז מה? היהודים חיים בשלוה או בחרדה? ואולי ס. יזהר התכוון ששלוות היהודי היא חרדתו וחרדתו שלווותו? הבנת קיום המצוות ("הבנה בלתי דתית") כאכסניה לשלוה, הבנה קלוקלת וקריאה מוטעית של עולם הדת/מצוות. פסקל, איש דתי לכל הדעות, כתב: "Je ne puis approuver que ceux qui cherchent en gémissant" ("אני יכול להצדיק (או להסכים) רק עם אלה המחפשים מתוך אנחה"). אין מביאים ראיה מס. יזהר!

ראיות הפוכות ניתן לדלות בכמויות מהתנ"ך. אם יש לייט-מוטיב חוזר בטקסטים התנ"כיים, קשור הוא לאימה הקיומית. התנ"ך מתייחס בהתמדה, למעשה האדם, מטיל עליו מעשים וציוויים, אך ברקע חבויה תמיד תמיהה,

השתאות על משמעויות מעשה האדם וקורותיו. כנ"ל הציוויים. לא מעט מחז"ל ראו בציוויים גזירות. אין טעם לעולם ולמופעיו חוץ מהטעם שהאדם כופה עליהם. אותו דבר הציוויים. מול אמרתו של ס. יזהר אפשר להעמיד אמירתו של רבי יהושע בן לוי: "אין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתורה ומצוות."

הספר טוען שהיהודים יכולים לחיות מהאסתטיקה של היצירה לדורותיה ולבטל תכניה. התכנים שיש לקבל הם תכני ההומניזם וערכיו. אם הטקסט עונה לכללי ההומניזם ולערכיו אזי נקבל אותו, ואם לא, נעביר אותו לפינה, נעניש אותו. את הדיאלוג של אליהו עם האל בהר חורב (שהש"ר) "ואת נביאך הרגו בחרב – אמר לו – נביאי -- ואתה מה אכפת לך?" יש לו מקום במקדש החילונית. לעומתו, סיפורה של אסתר מוקצה מפאת מיאוס (נקמה באויבי השבט). כמוהו סיפור יהואש (שחט כוהני הבמות)... אך, כך אני מבין, יהואש כינס את הטקסטים של התנ"ך, עזרא ערך וקידש אותם. ואיך היה נראה העולם בלי מפעלו של יהואש? התנ"ך, מהיותו קדוש, דיבר כמקשה אחת ליהודים בכל הדורות. קריאה בו כאסטניסט היא קריאה חונקת. אנחנו מוחקים עולמות שלמים שהצטופפו בין דפי המקרא. עולמות שהעבירו בכל דור ודור את אצבע הקריאה עד לידינו.

על היסטוריונים וארכאולוגים

"אחדים מהארכאולוגים... מספרים... שממלכת ישראל הייתה ננס... חוקרים אחרים מפקפקים בעצם קיומו של רצף (בין דורות של יהודים)". ההתקפה הסמויה שלך על האקדמיה (היסטוריונים וארכאולוגים) היא נהדרת. פשוט, אנשים אלה תקועים בדעה שיש אמת בהיסטוריה, הניתנת לגילוי (וחלק מהם מדברים על דעתם כעל התגלות). כשאני קורא בתנ"ך הסבא שלי מסביר לי איך מקדש שלמה היה פאר היצירה האנושית. וכך גם סבו וגם סב סבו המצטרפים אליו. הם מצביעים על פלא החלונות השקופים, על מקום מנורת הזהב המאירה גם את הפינות החשוכות, על מזבח הקטורת שמלכים היו באים מרחוק כדי להתבסס ממנה, על השיש של ההיכל, על הבוץ והארגמן. סליחה לכל הארכאולוגים – המקדש העלוב של המלך שלמה היה פאר היצירה האנושית...

"ספירת מלאי (גדולי ישראל שלא מהעולם הרבני) מהסוג הזה אינה לרוחנו"

- אם כך, למה להתחיל בספירה? אני מבין שספירת המלאי החלקית מטרתה הנגשת המילוליות היהודית לתרבות המערב. החלוקה לשלוש קבוצות נראית לי שרירותית. הקבוצה הראשונה, הפנימית, מחברת יהדותה לטקסטים יהודיים ולא יהודיים ויצירת אנשיה מחוברת ברובה לארון הספרים היהודי, חלקם שומרי מצוות וחלקם זרים למצוות (בובר, אחד העם, שלום...). לשומרי המצוות מביניהם, ה"אנחנו מצווים" בעל תוקף הוא. חריש וקציר בשדות זרים לא מחק ה"מצווים" מאוצר המילים שלהם.

הקבוצה השנייה, המילוליות שלה היא מערבית, לא יהודית מובהקת. אבל מה הרמן כהן עושה שם? "תלש עצמו במוצהר מן השלשלת"? הרי הוא המורה של, כמעט, כל הקבוצה הראשונה! ואיך אפשר לומר על איינשטיין וארנדט שתלשו עצמם במוצהר? מה יותר יהודי ואפילו ציוני מאיינשטיין, שב-1933 מסרב לחזור לגרמניה? זו לא מילוליות יהודית מובהקת? נכון, תורת היחסות אינו מחקר הלכתי ולא כתוב בעברית. במה הוא יהודי "מילולי"? ארנדט חוזרת לפגוש התולעת היידגר אחרי המלחמה, אך מתמלאת חרדה עמוקה בימיה הראשונים של מלחמת יום הכיפורים. מה לה לעשות במיטתו של ק' מרקס, שאימץ לעצמו הבוז הנוצרי ליהדות וליהודים?

ומהי הקבוצה השלישית? "אלה שבחרו להימלט, חד וחלק, מהרצף האורתודוקסי"? מה משותף לפלביוס יוסף ולשפינוזה? הראשון כתב "נגד אפיון" ("עמנו, עם היהודים, היה הראשון לרכוש זהות משלו") והשני קורא בספר תנ"ך שאינו הספר שאתה קורא בו. מה מוזר לקשור שניים אלה לישו, יהודי שומר מצוות, שעכו"ם הפכוהו לאלוהות!

במקום החלוקה המוצעת, המנסה לגלות מילוליות יהודית בקרב אנשי ספר דגולים, עדיף להציע היררכיה אחרת: אלה שקיבלו "אנחנו מצווים" על שני חלקיו, אלה ששמרו על "אנחנו" והשילו מעצמם את ה"מצווים", ואלה שאין בהם "אנחנו" ולכן ברור שאין בהם "מצווים".

לכל הרשימה המרשימה המוגשת, הדבר המשותף הוא פתיחותם לתרבות המערבית, על ספרותה הענפה. הדבקת מילוליות יהודית ליצירתם יש בה מהשרירותיות. מחקריו של שלום יכלו להתפרסם בכל אוניברסיטה אמריקאית ויצירתה של ארנדט, על המשטר הטוטליטרי, אין בו ולא כלום מהיהודיות, גם בפרק על האנטישמיות. קפקא אומץ על ידי אירופה והוא שייך לה. שם קוראים אותו ושם כתיבתו ממשיכה לעצב תודעה. פלביוס יוסף מאומץ על ידי קוראים בארץ ואין לו מהלכים בפראג.

האדם עץ השדה אך גם עלה נידף

קיצורו של דבר, הזהות המילולית במקומה היא, אם כתיבתה עברית ואם היא כננסת לקורפוס הספרות העברית (מורה נבוכים בערבית אין לו קוראים). ביאליק, שתרגם דון קישוט, קנה לו מקום לתוכו, ועמוס עוז, יש לו סיכויים לא רעים להיכלל בו. תורת היחסיות, הקפיטל או מדע החלומות, בספק אם הדורות הבאים יהגו בהם כבבני בניו של התנ"ך.

"קסמו כיצירה ספרותית מאפיל על כל ניתוח מדעי או קריאה אמונית...". האם אפשר לקרוא בתנ"ך כמו שקוראים בפרוסט? מצדו של סוואן היא יצירה עשירה, עמוקה ונפלאה ביכולת הסופר לעצב את משפטיו באלגנטיות וברגישות. קראתי, נהייתי והנחתי את הספר. התנ"ך אינו יצירה ספרותית. הקורא נדרש על ידו וזוהי, לעניות דעתי, עוצמתו.

מה האוניברסליות של התנ"ך? בוודאי האיכות הספרותית שלו, אך יש בו שני דברים נוספים. לכל אורכו הוא מדבר על האימה הקיומית, התהייה של האדם מול העולם. אפילו סיפור מלבב כמו מגילת רות יש בה תמיהה נוקבת בדברי נעמי: "אֲנִי מְלֵאָה הַלֶּכְתִּי, וְרִיקָם הֵשִׁיבֵנִי יְהוָה."

הדבר השני, התנ"ך הוא הטקסט היחידי (המוכר לי) המביא במפורש את דבר ה'. בני אדם כתבו טקסטים, אספו וערכו טקסטים והביאו אותם לקהילותיהם כדבר ה', ורבים מטקסטים אלה מוצגים כדרישות ה' מהאדם או מהעם.

היום, ליברלים מחפשים אימה קיומית אצל היידגר, ודרישות או חובות, שהאדם נדרש למלא אחריהם, מאוסף אמורפי של כוונות טובות, שאחדים קוראים להן הומניזם. החובות שאדם מקבל על עצמו הן חובות שבני אדם מסכימים עליהם (מוסכמות כדברי הרמב"ם). לכן, האדם נותן דין וחשבון רק לבני אדם (פרוטגורס – "האדם הוא אמת המידה לכל דבר"). היהודים החליטו לתת דין וחשבון למשהו שהוא מעבר לאדם. האדם הוא עץ השדה אך גם עלה נידף. ישנם כאלה שטובלים במעיינותיו של ארסמוס, ורבים אחרים שוקעים בנוזלים המזוהמים הגולשים ממוחו של נגיד, הימלר.

נכון, זיהומים מוצאים גם בקרב ה"מאמינים", ולא מעט. אך גדולי יוצרי המילים היהודים חזרו והקפידו, מאז תקופת המשנה, ולפניה, שהעבודה שהאדם נדרש בה, על פי הטקסטים, היא "לשם שמים". ההמונים שנגררו להתנחלויות ביו"ש, לא שונים הם מההמונים שנצמדו לשבתאי צבי. לאומנות היא תולדה של שיכרון כוח, לא של קריאה בתנ"ך.

אני קורא משפט נפלא בספר: "אף יצירה ספרותית לא היטיבה כמו המקרא

לגבש קודקס משפטי, לא ניסחה בצורה כה משכנעת מוסר חברתי, לא הרתה והולידה ציוויליזציה שלמה... אנו מתכוונים לכך במשמעות חילונית... "האמת שאני לא מבין. כחילוני, הקודקס המשפטי עבר ובטל, המוסר החברתי – נו, באמת! יש לנו מרקס ומילטון פרידמן. ציוויליזציה? אבל היא מתה!! לא שמעתם על כך? לנתק ה"אנחנו" מ"מצוים" זה פשוט לעטוף התנ"ך בעטיפת קטיפה ולאחסן אותו יחד עם ספרי תורה של בתי כנסת... מוזיאון.... גם במוזיאונים מתפעלים מאיכות היצירות.

הקריאה הייתה לימוד

נכון שהתנ"ך הוא פלא ונס, כמו שנכתב בספר. הפלא והנס הוא איך בתקופה המרוחקת ההיא, לפני 2,700 שנה, קמו מספר קטן של אנשים ויצרו, בפרק זמן לא ארוך, כמות כזו של ספרות מעולה ומגוונת. הדבר הזה מדהים אותי כל פעם.

"טוב לנו לחיות בין ספרים ואין בדעתנו לחיות על פי ספר." ניסוח מוצלח מאוד. אני רק תוהה על פי איזה ספר כן חיים!!! היה לי חבר שרגיל היה לומר: "Je vis selon le livre de la nature" ("נו, טוב... אז הוא אמר..."). יפה התיאור של הצמדים: אבות-בנים / מורה-תלמיד. נכון שהילד היהודי התחכך מאז ומתמיד בטקסטים. אבל גם האבות וגם המורים לא ראו בקריאה מטרה בפני עצמה. הקריאה הייתה לימוד. מגיל שלוש הילד התחיל ללמוד ברכות השחר. חזרו ושיננו אותן לאורך הדורות וברכות השחר נותקו מתוכנן, משמע הן היו מעבר להבנה המיידית של הטקסט. בכך כוחו של טקסט. אפשר לחייך כשקוראים "הנותן לשכווי בינה להבחין בין יום ובין לילה", ואפשר להרגיש רוממות רוח בקריאה "עוטף ישראל בתפארה". מטבעות לשון יפהפיים. אך אותו מטבע לשון השתמש בו, בתפילת הבוקר, מי שנגזר עליו לעלות למוקד כ"עדות לאמונה" (Autodafé), או המניינים שהובלו לתאי אושוויץ. עוצמת הטקסט בניתוקו ממשמעותו המיידית. האדם המודרני, האתאיסט, החילוני, דורש אותנטיות ואינו יכול לנתק הטקסט ממשמעותו המיידית. הטקסט מת עבורו, גם תוכנו גם צורתו. האסטיניסט האסתטיקן יכול לקרוא טקסט ולומר: "זה יפהפה", אך לא יחזור עליו, ולכן הטקסט מאבד מחשיבותו – וגורלו למוזיאון. טקסט חי הוא טקסט משונן. "ייחודיות של עול ונבחרות" היא בעול. רס"ג אמר: "אין אומתנו אומה אלא

בתורתיה, "וייחודו של עם ישראל ב"עול תורה ומצוות". ישנם רבים שראו בעול אמתלה ל"זכויות", לא תוספת חובות אלא תוספת של "מגיע לי", ובכך הפכו את "לשם שמים" – ל"טובתי". אלה בני אדם הסוגדים לעצמם. אין דבר רחוק יותר מאמונת גדולי ישראל כמו "יהדות של זכויות". קהל של מתבדלים, כן, קהל המתנשא באיכותו האנושית, נראה לי כסטייה מדעת רבים וגדולים. אמנם מוצאים בתלמוד האמירה הבאה: "אתם קרויין אדם ואין העובדי כוכבים קרויין אדם" (אחר כך עוות ל"אין אומות העולם"). זוהי דרשתו של בר יוחאי על פסוק ביחזקאל, בעת רדיפותיו המבעיתות של אדריאנוס הרשע, שחיק עצמות, פיצוי לעני בעת דוחקו, מנגנון של הדחקה והגנה. היהודי, בין "דהימי", בין "sale juif", התבשם ממרקחתו של רשב"י. פסוק זה, כאשר הוא חרוט על טנקים של צה"ל, הוא תועבה בעיני אלוהים ואדם (המתדיינים עם אלוהים והמתדיינים עם בני אדם).

"העברית לא מתה מעולם" – נכון מאוד. תחיית המתים אינה מוזכרת בתנ"ך. אבל היא לא מתה, כי כל היצירה המילולית הגדולה של דורות היהודים דלתה את השראתה מהתנ"ך, גם היצירה המשפטית הלכתית. אבל בספר לא מוזכר, או לא מספיק מוזכר, שההשראה התנ"כית יצרה יצירות בעלות איכויות ספרותיות עצומות. אני רוצה להזכיר המשנה, אגדות התלמוד, הפיוט הקדמון (שלאחר חורבן בית שני), השירה בספרד המוסלמית והנוצרית, ואולי בראש כולם **היד החזקה** של הרמב"ם, פלא של כתיבה עברית כולה ספוגה, בכל עמוד ועמוד, במבואות תנ"כיות, תפוחי זָהָב בְּמִשְׁפְּיוֹת פָּסֶף, והעברית של התחכמוני ושפת רש"י, אוצר של עברית, סולת מנופה, נקייה, ומסילת **ישרים** של הרמח"ל ועוד רבים מספור, שאיני מכיר מקוצר תלמודי. העברית לא מתה, כי הדורות שלאחר חתימת התנ"ך יצרו ספרות ענקית באיכותה. איכות זו שקועה כולה בעברית המופלאה והמגוונת בה נכתבה הספרות. לולא איכות הכתיבה שום יצירה משפטית, תאולוגית, פואטית, הלכתית לא הייתה עוברת את משפט הזמנים. הראב"ע ביקר את רש"י ופירושו לתורה בגלל המובאות המרובות מאגדות התלמוד שרש"י מביא. אבל פירושו של רש"י הוא שעיצב תודעת תלמידי בתי המדרש בכל תפוצות ישראל. יכול להיות שהראב"ע דייק יותר בפשט המילים או בהבנת הפסוקים, אבל העם אהב את האסתטיקה של רש"י למרות שראב"ע, בתחום זה, אינו מקוטלי קנים.

"קשים אתאיסטים לישראל כספחת"

מכל הדמויות בתלמוד "אחר" מקבל את הטיפול הארוך ביותר. לא רבי עקיבא שהמשנה שבידינו משלו היא ולא רבי יהודה הנשיא שערך המשנה וכתבה בעברית נפלאה ולא רב אשי שחתם את המפעל הענקי של התלמוד. "אחר" מעניין "האפיקורסים", כי הוא גורש מהמחנה כ"אפיקורוס" ולא ניתק את קשריו הנפשיים עם עברו. לא תורתו מצאה עדנה (אין כזו בנמצא) אלא מעשיו. מי שבעט במסד החכמים.

הסיפור של תנורו של עכנאי ואמרתו של רבי יונתן בן יוסף על השבת ("השבת] מסורה היא בידכם ולא אתם מסורים בידה") מובאים בהדגשה, שאפילו התלמוד, הנעזב למונופול של חרדים/חרד"לים, סובר שהכרעותיו של האדם בידי הן. אני מניח שזאת תורת החילוניות: אין סמכות חיזונית לאדם, ולכן התלמוד גם הוא במורשת החילונית. אך תנורו של עכנאי דן בענייני טומאה וטהרה, לא בענייני גבולות ודמוקרטיה, משמע, דן במעמדו של האדם מול האלוהות (כדברי ' ליבוביץ'). מעמד זה האדם קובע אותו, לא מוחק אותו. להסתמך על סיפור התנור כדי לבטל כל התייחסות "דתית", בחיי היהודים החדשים, הוא מעשה נמהר ולא הגון. כמוהו סיפור השבת. לפני רבי יונתן, המובאה מופיעה ב"בשורה לפי לוקס" (כנראה כחצי מאה לפני רבי יונתן), ואכן הנצרות מחקה את השבת במאמצה העקבי למחוק את "היהדות" והיהודים. איני מבין את אמרתו של רבי יונתן כהיתר כולל לחלל השבת. למעשה, אין חילול שבת אצל החילונים אלא מחיקת השבת (היהודית).

"אנחנו האתאיסטים של הספר." ההתעקשות של האתאיסט להסתפח ל"ספר" היהודי מרגשת ושובת לב. אם התנא היה קם מקברו, היה מנסח מחדש, אולי, את משפטו: "קשים אתאיסטים לישראל כספחת", ואולי לא. אם יוצרי המילים של היהודים היו קמים משנתם, שורות-שורות, היו נותנים הסכמתם לאמירה הנ"ל, אך היו גם מסתכלים ביראת כבוד עמוקה על נערי ישראל שחירפו ומחרפים נפשם למען ציון, דוברי לשון קודש בשווקים ובו-זמנית כותבים מרגליות חדשות בלשון צחה. ואם יזדמנו בדרכם גדודים של "שומרי אמוני ישראל", בתלבושת האבלות המתמדת שלהם, היו רצים בחזרה לספריהם וממלמלים: "מי ילד לנו אלה ואלה?"

"להג חסר מורא זה נעוץ בהרגל הבלתי פוסק לשקול ולעיין בכל עניין... מקורה של הלהגנות היהודית ב'אנומליה' היהודית." "חסר מורא" הן שתי מילים נוקבות, המתארות בצבעים חזקים ה"אנומליה" היהודית. מה מקור

"חסר המורא" הזה? בהתכתשות עם טקסטים? בוויכוחים אין-סופיים עם הטקסטים של האבות והדורות? האם חוסר המורא הוא מהטקסט עצמו (גם, ועל כן הפרשנות אפשרית) ולכן מכל טקסט, שיח, דברנות או דיסרטציה באשר היא? אם אתה מוציא את נשמתך על התנ"ך, על אחת כמה וכמה על כל טקסט באשר הוא. לדעתי, מקור לחוסר המורא צריך לחפשו בהתדיינות המתמדת של החכם היהודי עם "מעמדו של האדם מול האלוהות" (ליבוויץ). אם יש "יראת שמים" אין יראת אדם. כל סמכות וכל היררכיה אנושיים מתגמדים מול נוכחותו של האל. והרי לנו המודרנה. האדם ומעשיו, איך שלא ממקמים אותו, נתון לביקורת. אך הורידו "יראת שמים" והיהודי יקבל עליו "יראת האדם" משמע הדרכים הערכיים של סביבתו, משמע מאבד את חוש ביקורתו.

ערכיו של וייצמן ושל בן-גוריון

הטקסט היפה על ארבעת הדמויות, דבורה, רחבעם, עקיבא וקוק, הוא אליה וקוץ בה. "כל אחד היה חש אותה מידה של זרות כלפי אחרים אילו נפגשו במרחב א-היסטורי... (ו) אנחנו ממקמים אותם על רצף אחד." אפשר לשאול אותה שאלה עבור כל עם ועם. יכול להיות שישראל החל דרכו 1,000 שנה לפני מנהיג הגאולים (צרפתים), אך לא נראה לי שזה מוסיף רבות ליחודיות בזהות. לעומת זאת, ארבעת הדמויות כן הזכירו בטקסטים המיוחסים להם, את שם ה'. דבורה: "בְּהִתְנַדֵּב עִם בָּרְכוּ יְהוָה" / רחבעם: "וַיְהִי מִדֵּי-בֹא הַמֶּלֶךְ בֵּית יְהוָה" / עקיבא: "לפי שלא נתן הקדוש ברוך הוא את המצוות לישראל אלא לצרוף אותם בהם" / הרב קוק: "ואני אומר: אני אוהב את האלוהים." איני חושב שארבעת הגיבורים שהזכרת היו דנים בדקדוק, במשקל, בחרוז, במקצב או במבנה המשפט. לעומת זאת, הם היו שותפים בתדהמה שקורות ישראל מפילים על כל צופה, ואולי היו כולם מסכימים עם דברי קהלת: "אֵת-הָאֱלֹהִים יִרָא וְאֵת-מְצוֹתָיו שְׂמֹר, כִּי-זֶה כָּל-הָאָדָם."

"אנחנו למשל חשים קרבה אל איוב ולא ל...דבורה הנביאה, לפחות לא האמזונה... בכל הנוגע לנטייה פוליטית ומוסרית בן שיחנו אינו רבי עקיבא..." הייתי שואל את הסופר הנושא את ערכי הליברליזם האמריקני מה הייתה עמדתו אם ביכולתו הייתה אפשרות להטמין פצצה רבת עוצמה בוואנז'ה? בדיעבד, ברור שכל יהודי שבידו היה מידע על הרצחנות התעשייתית

הנאצית, לא היה מהסס להפעיל את הפצצה. כך גם השיפוט של כבוד הסופר על דבורה. האם הניצחון של סיסרא, שמטרתו לעקר השבטים מהתנחלותם, ללא שמחה לאיד, כדרכה של האמזונה, היה מקובל עליו יותר מקריאת התגר של דבורה? ומה היה על התנ"ך? שיפוט מוסרי היסטורי הוא תמיד אנכרוניסטי. וייצמן לא רצה או לא יכול היה לשלוח את הבנים לטבח ב'48'. בן-גוריון כן. היסטורית, אנו חיים לפי ערכיו של בן-גוריון, לא של וייצמן. בדיעבד, לבנו עם וייצמן, אך צעדינו עם בן-גוריון. קרוב יותר, סופר צעיר כתב המילים הבאות, ביום פתיחת מלחמת ששת הימים: "היום נצא לרסק את היד שנשלחה לחנוק את צווארנו... זהו קרב שהאויב רצה בו, האויב פתח בו, האויב יקבלנו אחת אפיים... באנו למגר את מזימת ההשמדה." אנחנו נרסק ונמגר... אומרת דבורה: "אֶז הִלְמוּ עֵקְבֵי־סוּס מִדְּהָרוֹת דְּהָרוֹת אֲבִירָיו... תְּבַרֵךְ מְנַשִּׁים יַעֲל... יָדָה לִי־יָד תִּשְׁלַחְנָה... וְהִלְמָה סִסְרָא מַחֲקָה." מה אומרים הליברלים על קריאת הקרב של אוגדת טל, ביום החמישי ביוני 1967?

כך גם דבריך על רבי עקיבא. לרבי עקיבא היה האומץ לשלוח הבנים לטבח. השיקול המדיני היה מוטעה, בדיעבד. והשיקול המוסרי? זהו האיש שקבע "ואהבת לרעך כמוך – זהו כלל גדול בתורה", וחבר התנהגות מוסרית לציוויים הדתיים. היד שהחזיקה העט שכתבה: "בן שיחנו המוסרי איננו רבי עקיבא", כנראה שהתמקמה מול מסך מחשב שכל הזמן הבהב "Politically Correct".

לא נותר אלא להצטער עמוקות שהספר לא נכתב במקורו בעברית. זהו ספר חשוב, עמוק, מגרה. נדמה לי שהרבה מהאירוניה העצמית הייתה משיגה את מטרתה (בארץ) לו עברית נכתבה. מילה אחרונה – העברית בה אנו קוראים בספר פשוט משובבת לב. יש בה שליטה, דיוק, גמישות, נהירות והרבה אלגנטיות. לו הייתי שר החינוך הייתי מצרף קריאת הספר לכל שיעור בתנ"ך. לצערי, מלמדים היום על גילגמש וענת, על ארכיטקטורה של מקדשי הכנענים, על הביקורת (האנטי־יהודית) של המקרא. ספר זה הוא חמצן ללימודי התנ"ך בבתי הספר ה"אתאיסטים" (לא רק, אך נתחיל בהם). הרבה יהודים, לאורך הדורות, הלכו בדרכו של "אחר": "הרבה ספרי מינין נושרין מחיקו"... ובכל זאת סוף הסיפור: "כְּשִׁמַּת רַ' יוֹחָנָן פָּסַק הָעֵשָׂן מִקְבְּרוֹ שֶׁל אַחֵר." גם תלמוד עקלקל, אם משובחת כתיבתו, מוצא חן בעיני אלוהים ואדם. והיה העקב למישור.

תשובת עמוס עוז

לרפאל בן שושן (רפא), ברכה ושלום, תודה לך על שכתבת לנו את אחת התגובות המקיפות, המעמיקות והאוהדות יותר מבין כל אלה שקיבלנו בעקבות **יהודים ומילים**, וגם אחת המעניינות ביותר.

צר לי שאיני זוכר אותך מימי חולדה (חלפו מאז יום יומיים), וצר לי על שכרוב חלקי מכתבך אתה מנסח את דבריך בגוף שני זכר יחיד: את רוב מלאכת ההגות והכתיבה של **יהודים ומילים** עשתה בתי פניה, ההיסטוריונית שכינינו פרופ' פניה עוז-זלצברגר.

ואשתדל להתייחס לתשובותיך אחת לאחת:

1. הספר נכתב במקורו באנגלית אבל קהל היעד שלו בהחלט אינו דווקא יהודי אמריקה הליבראליים. הוא נכתב אנגלית מפני שהזמן על ידי הוצאת אוניברסיטת יל ועל ידי ספריית פוזן, אך קהל היעד שלו הוא אנשים סקרנים ואוהבי ספר, יהודים וגם לא יהודים, בחו"ל ובעיקר כאן אצלנו. ואכן, תפוצתו המרשימה של הספר (שכבר תורגם לכמה שפות) היא בגרסתו העברית.
2. "אנחנו מצווים": אם יש מצווים, יש גם מצווה, ואנחנו איננו מאמינים במצווה. אנחנו סקרנים מאוד, אוהבי ספר, אוהבים אהבת נפש את רוב אוצרותיה של תרבות ישראל לדורותיה, ומצווים – כן, מצווים על ידי עצמנו – להעביר אהבה זו לילדינו ולנכדינו על ידנו. "והגדת לבנך" – ולבתך – הוא גרעין הספר וגם גרעין השותפות שבין שני מחבריו.
3. אתה טוען שהתנ"ך, לפי תפיסתנו, הוא "מילים שכוח הכבידה ניטל מהן... והוא נקי מכל כוונה, ייעוד, מגמה ודרישה". כנראה קראת ספר שונה מזה שאנחנו כתבנו. הייעוד המוסרי, המגמה המוסרית והדרישות המוסריות הם בעינינו "קווי האורך" של תרבות ישראל לדורותיה: "צדק צדק תרדוף", הגר, והיתום, והאלמנה. מאז העתיק בחרסים שרידינו ועד כתבי הסופר

וההיסטוריונית שבינינו, זה מלווה את עם ישראל במיטבו (לא תמיד!) וזה מלווה את ספרנו לכל אורכו.

4. על "הברית החדשה" וערכיה ביררנו קצת בספרנו ואולי תוכל לקרוא יותר מזה בספרי הבא, שיופיע בעוד כמה חודשים (והפעם זה היה רק הסופר שבינינו, אם כי בעזרתה הנפלאה של ההיסטוריונית שבינינו). אתה כותב: "יראת השמים של היהודים." לא בהכרח. חשוב על יהודים נפלאים כאלישע בן אבויה, כישוע בן יוסף, כברוך שפינוזה, כפרנץ קפקא וכאלברט איינשטיין – ועוד רבים וטובים – הראויים ליראת כבוד אף על פי שלא כולם הצטיינו ביראת שמים.

5. "מהי דת ישראל אם לא טקסטים אלה?" אתה שואל אותנו, והתשובה היא לא. דת ישראל (אגב, המילה דת במשמעות שאתה משתמש בה כאן אינה מופיעה אף פעם אחת בתנ"ך) – דת ישראל היא, כדברי ישעיה ליבוביץ', קודם כל מערכת של מצוות הכתובות כטקסטים. ההיסטוריונית והסופר אוהבים רבים מן הטקסטים ומקיימים בחייהם אחדות מן המצוות. "דת ישראל" אינה מרשה למאמינים לבחור בין הטקסטים או לבחור בין המצוות. מחברי הספר אינם "מאמינים". הם יורשים.

6. פסקאל, אגב, הוא הוגה דעות דתי נפלא מאוד, לפחות בעיני הסופר שבינינו, וכן גם יזהר. שניים אלה, נדמה לי, דווקא היו מוצאים ביניהם שפה משותפת.

7. לא, אתה טועה. הספר לחלוטין אינו טוען ש"היהודים יכולים לחיות מהאסתטיקה של היצירה לדורותיה ולבטל (את) תכניה". ממש לא. הספר בוחר בין התכנים, ורבים מן התכנים שבטקסטים הספר לא סתם בוחר, אלא בוחר בהתלהבות ובהתפעלות. אבל הוא בוחר, ואתה רוצה כנראה לקבל הכל כמקשה אחת, זכותך המלאה. גם בחירתך היא בחירה לגיטימית של יורש לגיטימי. כל עוד אינך שולל מאתנו את הזכות לזרות ולהבר.

8. אחר כך, בהמשך מכתבך, אתה ממיין ומבחין בין הוגים ויוצרים מן "הקבוצה השנייה" ומן "הקבוצה השלישית" ומוצא ביניהם הבדלים גדולים מאוד. אתה צודק לגמרי. לא התכוונו להכניס את קארל מרכס למיטתה של חנה ארנדט (או להפך) ולא לשדך בין בובר לבין איינשטיין, למשל (אף כי יש בין שני אלה לא מעט מן המשותף, בעמדותיהם המוסריות), לא. אנחנו התכוונו להצביע על כרומוזום מסוים – לא פיזי, לא ביולוגי – שנוכחותו ניכרת בדרכים שונות מאוד בשלוש הקבוצות ובדרכים שונות אצל כל דמות בתוך כל אחת משלוש הקבוצות. אם אינך רואה שום דבר יהודי

- בקפקא, למשל, אולי כדאי שתחזור ותקרא בו. אם גם לאחר קריאה חוזרת לא תמצא בקפקא שום דבר יהודי – נהיה אתה ואני שרויים במחלוקת. יפה מאוד. אנחנו מאמינים במחלוקת (בגבולות הגיוניים), נהנים ממנה, וכמעט אפילו מקדשים אותה.
9. דברך על המתנחלים כממשיכי השבתאות קרובים ללבי ויקרים ללבי, ואני מניח שאולי גם ללבה של ההיסטוריונית שבינינו. אבל בניגוד לך, אני חושד שההומניזם הוא הרבה־הרבה יותר מאשר "אוסף אמורפי של כוונות טובות" (כלשונך). הומניזם הוא העמדת האדם היחיד במרכז המוסר, במרכז הפוליטיקה (במובן הרחב), במרכז האמנות, וגם במוקד רדיפת הצדק ובמוקד החמלה. במורשת ישראל לדורותיה, בטקסטים שלנו, יש יסודות הומניסטיים נפלאים, יש יסודות לא הומניסטיים ויש יסודות אנטי־הומניסטיים (אליהו הנביא השוחט את נביאי הבעל, למשל), אנחנו בוחרים את הישר בעינינו. אתה בוחר אחרת מאתנו. או לא בוחר בכלל. או רואה בכל מקשה אחת. זכותך. בהחלט זכותך. אבל זכותנו להחליט אחרת ממך. אני מתפעל מן הכבוד שעליו אתה שומר במחלוקת עמנו, מוקיר אותו ומודה לך עליו.
10. נכון, תורתו של אלישע בן אבויה – "אחר" – לא נשתמרה. אך תורתם של "אחרים" כמוהו, ובהם ענקי רוח, נשתמרה גם נשתמרה. ואנחנו מוקירים הרבה ממנה. לא הכל.
11. בעניין "חוסר המורא" של יהודים רבים, "החוצפה כלפי שמיא" הזו, והאירוניה שבפולמוס בין חכמים ובפולמוסים עם האל, כל אלה הם בעינינו מן הנפלאות שבמתנותיה של מורשת ישראל, וכנראה שהם מייחדים אותה. הם אולי התשובה העיקרית ל"מה נשתנה עם ישראל מכל העמים", אולי.
12. אשר למורשת המוסרית של העולם המערבי (יש כזאת, חרף כל הרשעים ושופכי הדמים) – קטונתי מלשפוט מה משקלם של ישעיהו ועמוס ומשורר תהילים לעומת משקלם של אפלטון ואריסטו במורשת המוסרית הנ"ל.
13. ולשאלתך: ודאי שהייתי טומן פצצה בוואנְזָה – ועוד איך – אינני פציפיסט ואינני חסיד של הושטת הלחי השנייה. ובכל זאת, אינני אוהד בשירת דבורה את השמחה לאיד. אם תקרא שוב את כל פקודת היום שחתום עליה ידידי, האלוף ישראל טל, מיום 5.6.67, את כולה ולא רק את השורות שאתה מצטט, תמצא בה ההפך מן השמחה לאיד. הפקודה הזאת פחות רחוקה מעמוס הנביא ("הלא כבני כושיים אתם לי, בני ישראל") מאשר מדבורה הנביאה. וכאן אנחנו עומדים.

אני חותם בהוקרה עמוקה לך, למכתבך, לחריפות הפולמוס שלך, להתלהבותך שאנו שותפים לה מתרבות ישראל, לנכונותך להקשיב בכבוד להשקפות רחוקות מהשקפותיך, ובתודה עמוקה ונרגשת על דבריך החמים שהקדשת לספרנו.

עמוס עוז